

MED ANTROPOGEOGRAFIJO IN SOCIALNO GEOGRAFIJO NA LJUBLJANSKI UNIVERZI

Vladimir Klemenčič*

IZVLEČEK

UDK 911.3(497.12)

Članek obravnava razvoj geografske misli in proučevanja na področju antropogeografije oziroma socialne geografije v Sloveniji. Naštevata temeljna dela in osebe, ki so k preobrazbi prispevali.

ABSTRACT

UDC 911.3(497.12)

FROM ANTHROPOGEOGRAPHY TOWARDS SOCIAL-GEOGRAPHY AT THE UNIVERSITY OF LJUBLJANA

The article discusses the development of geographical thoughts and studies within anthropogeography and social-geography. Names and projects are mentioned in conjunction with changes towards modern geographical thinking and handling.

Ko poskušamo osvetliti razvojno pot slovenske geografije, predvsem antropogeografije in socialne geografije, v zadnjih sedemdesetih letih, od ustanovitve Geografskega inštituta na slovenski univerzi dalje, lahko z zadovoljstvom ugotovimo, da danes na tem področju prevladujejo pozitivne tendence. Tako imenovani družbenogeografski element, katerih rezultat je s človekovim delom v kulturno pokrajino preoblikovana prirodna pokrajina, skoraj nikoli v slovenski geografiji niso bili obravnavani izolirano zunaj prostora; skoraj v vseh znanstvenih delih lahko sledimo, čeprav ne vselej uspešnemu, iskanju zvez med družbenogeografskimi in fizičnogeografskimi elementi. Kot vidimo, družbena geografija ni imela svojega mesta le v družbenogeografskih študijah, temveč tudi v takih, ki so nosile fizičnogeografski ali regionalnogeografski naslov. Če pregledamo raziskovalna dela, objavljena v revijah ali v posameznih knjigah tako doma kot tudi po svetu, lahko že z majhnim naporom izluščimo razvoj kulturne pokrajine kot učinek človekovega bivanja in dela, in sicer od tipa pokrajine klasične statistične agrarne družbe, ki je bila jasno izražena še do prvih treh desetletij XX. stoletja, pa do tipa pokrajine moderne, fleksibilne, industrijske družbe, ki pa z nekaterimi inovacijami visoke tehnologije, sicer omejene v SR Sloveniji, na majhen prostor metropolitanskega tipa, že prehaja v moderno informacijsko družbo.

* Dr., univ.prof., Oddelek za geografijo, Filozofska fakulteta, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, YU.

Geografija se tako na ljubljanski univerzi kot tudi drugod v Evropi in po svetu ni mogla izogniti polemikam o nalogah in definicijah oziroma o predmetu geografske znanosti; pri tem je bilo največ diskusije prav o razumevanju tistih področij geografije, ki ne sodijo v regionalno ali fizično. Ko obravnavamo razprave o vprašanju antropogeografije oziroma socialne geografije, lahko njun razvoj razdelimo v tri razdobja. Prvo razdobje, ki sodi v prva tri desetletja od ustanovitve Geografskega inštituta na ljubljanski univerzi pa do petdesetih let, je pravzaprav potekalo brez pravih diskusij in razprav, saj je prof. Melik v svoji osebnosti povezoval vse tri vidike; regionalnega, fizičnogeografskega, antropo- in socialnogeografskega. Za to tako imenovano Melikovo obdobje geografije je značilno opisovanje slovenske pokrajine z razlago fizičnogeografskih procesov in posameznih elementov slovenske pokrajine (reliefa, klime, vodovja, manj pa že vegetacije). Ob obravnavi rezultatov človekovega dela pri oblikovanju kulturne pokrajine se je tako imenovana Melikova šola lotevala vsega, kar je bilo na slovenski narod nacionalno pomembno. V to obdobje sega tudi geografska obravnava manjšinskih problemov v okviru celotnega slovenskega etničnega prostora ali s Slovenci poseljene pokrajine, ne glede na to, kateri državi so pripadali posamezni deli slovenskega etničnega ozemlja. Pri tem moram poudariti zaslugo prof. Melika, da mu je že tedaj uspelo prikazati Slovence kot integralni in aktivni del kulturne pokrajine z vsemi problemi zgodovinskega razvoja in tedanjimi družbeno-ekonomskimi ter političnimi procesi. Meliku gre pravzaprav zasluga, da se danes lahko seznanjamo s tedanjimi problemi kulturne pokrajine, kjer je prevladovalo alpsko pastirstvo na nižji agrarno-gospodarski in tehnološki ravni. Njegova zasluga je tudi, da je predstavil enega od zelo pomembnih pokrajinskih elementov na Slovenskem, kazalec ki je danes simbol slovenske pokrajine. V Melikovo obdobje med prvo in drugo svetovno vojno sodi ravno tako tudi pobuda za osvetlitev sprememb na socialnem in ekonomskem področju in v zvezi s tem prve inovacije neagrarne družbe v prostorskih strukturah slovenskega podeželja. Med tedaj zelo pomembna dela, v katerih je prof. Melik ob pomoči prof. Ilešiča predstavil probleme podeželja, sodijo tudi študije o strukturi prebivalstva, v katerih je prikazal tedaj prevladujoč pojav na slovenskem podeželju, agrarno prenaseljenost. V to razdobje sodijo tudi prizadevanja na področju proučevanja agrarnih naselij, mest in sistemov poljske razdelitve.

Prav pri tem proučevanju socialno-ekonomskih struktur in agrarne prenaseljenosti se v slovenski geografiji kažejo prvi znaki uveljavljanja socialnogeografskega aspekta. Ravno s temi deli prehajamo od opisovanja k poskusom vzročno-posledičnega načina obravnave določenega pojava v prostoru. To je doba, ko smo v slovenski geografiji zaznali, da je razvoj kulturne pokrajine ozko povezan s spreminjanjem socialnih skupin agrarne družbe v socialne skupine neagrarne družbe in z uveljavljanjem novih skupin prebivalstva. Različne obravnave pričenjajo te skupine spreminjati vse do najnovejšega razdobja; te skupine pa so prispevale k vse večjemu uveljavljanju prostorskih struktur urbane družbe. Med vodilne nosilce preobrazbe, ki so še dane

predmet raziskav, sodijo socialne skupine dnevnih migrantov, polkmetov, delavcev na začasnem delu v tujini ter lastnikov počitniških bivališč, ki so nosilci transformacije kulturne pokrajine v procesu industrializacije, modernizacije kmetijske proizvodnje, razvoja turizma in v najnovejšem času tudi različnih oblik malega gospodarstva, od najosnovnejših oblik pa do takih z visoko moderno tehnologijo. Pri tej usmeritvi je antropo-socialno geografijo prav gotovo pospešilo delo prof. Ilešiča, ki nam je v šestdesetih letih z učnimi pripomočki vnesel v učno-vzgojni proces informacije o teoretsko-metodološki zasnovanosti antropo-socialne geografije, geografije naselij, geografije prebivalstva in gospodarske geografije. Morda je razdobje utrjevanja na geografske vede razdeljene geografije trajalo predolgo. Prav pomanjkanje poskusov sintetične obravnave geografskih struktur in geografskih procesov ter s tem povezane preobrazbe kulturne pokrajine je odprlo ob poskusih uveljavljanja moderne socialne geografije diskusijo o definiciji in teoretsko-metodološki opredeljenosti geografije, iz katere se postopoma v antropo-socialni geografiji uveljavlja moderna socialna geografija. Ta je zasnovana na proučevanju učinkovanja socialnih skupin prek človekovih dejavnosti (dela, bivanja, oskrbe, izkoriščanja prostega časa, izobraževanja, skupnega delovanja v prometu) na proces preobrazbe pokrajine; to je tisti koncept, ki z vzročno-posledičnim pristopom opredeljuje menjave funkcij in procesov v razvoju preobrazbe prostora. To je koncept, s katerim so se srednjeevropski geografi z rezultati svojih proučevanj uspešno vključili v prostorsko planiranje na različnih področjih ekologije, varovanja okolja in planiranja razvoja mestne ter podeželske pokrajine, bodisi kot celovitih kompleksov ali kot posameznih elementov. V tem socialno-geografskem konceptu so naravno-geografske danosti materialna osnova za človekovo življenje. Ker geografom, ne le pri nas, temveč tudi po svetu, ni uspelo izoblikovati metodologije za vrednotenje naravnih virov, smo tudi sorazmerno pozno vključili v koncept in vsebino svojih raziskav tiste probleme geografske narave, ki si jih je človek nakopal v večini industrializiranih in urbaniziranih dežel s svojim nesmoternim ravnanjem z naravo.

Vzrok za to pa lahko iščemo tudi v podcenjevanju nalog geografa pri njegovem raziskovalnem delu, povezanim s terenskim opazovanjem dogajanj v mestni in podeželski pokrajini. Jugoslovanski geografi smo posvetili vse premalo pozornosti kopičenju neagrarnih dejavnosti in prebivalstva po mestih ter praznjenju obširnih, za kmetijstvo in druge dejavnosti primernih področij. Tako je ponekod v Jugoslaviji podvržena praznjenju in razkroju kulturne pokrajine skoraj polovica poseljenega prostora, ki ga tako prepuščamo eroziji in ogozdovanju ter s tem odtegujemo kmetijskemu gospodarstvu. Če bi vse te pojave vzročno-posledično proučevali in jih spremljali glede na reagiranje človeka v prostoru, bi s svojimi opozorili lahko marsikaj dosegli za izboljšanje socialnega položaja prebivalstva. S pomočjo oblikovanja raziskovalnih metod, ki bi imele večji poudarek na terenskem proučevanju, to je na takem konceptu raziskav, ki se pričenjajo z opazovanjem na terenu in se prek zapletenih kvantitativnih

ter kvalitativnih analiz statističnega gradiva vračajo do ponovnega iskanja potrditve svojih raziskav v konkretni pokrajini, in ob konfrontaciji s konkretnimi socialnimi skupinami, ki so nosilec zaželenih in nezaželenih posledic v prostoru, pa si geografija ne bi pridobila zaupanja samo med prizadetim prebivalstvom, ampak bi lahko ponovno utrdila svoje mesto v izobraževanju vseh stopenj in s tem tudi v kulturni vzgoji človeka.

Socialnogeografski pristop v geografiji sega pravzaprav že v XIX. stoletja, vendar se v svoji kompleksni obliki z oblikovanimi teoretskimi in metodološkimi izhodišči pojavlja šele tedaj, ko so v prostoru začele delovati zakonitosti skupine neagrarnega prebivalstva predvsem ob hitrem nazadovanju deleža agrarnega prebivalstva. V sedemdesetletnem razdobju razvoja geografije na ljubljanski univerzi so se, podobno kot drugod po svetu, poleg antropogeografije in socialne geografije pojavljale še oznake kot kulturna geografija ali ekonomska geografija. Pogosto se je pod različnim imenom skrivala podobna vsebina, pa tudi podobni koncepti. Prav gotovo je temeljna prelomnica v razvoju tako imenovane antropo-socialne geografije prehod od bolj umirjenega, na agrarni družbi slonečega razvoja kulturne pokrajine k prevladi fleksibilne, neagrarne družbe z močno diferencirano delitvijo dela in oblikovanjem vse večjega števila socialnih skupin. Tako se nam včasih še na neznane načine, zaradi slabega poznavanja vzrokov in posledic njihovega delovanja v prostoru, hitro odpirajo novi prostorski problemi. V ZDA se je v teh hitrih procesih prestrukturiranja družbe iz agrarne v urbano uveljavila tako imenovana socialna ekologija, ki je že dala slutiti, da ravnanja določenih socialnih skupin odpirajo v naravi nove probleme in tudi ekološko ogrožajo pokrajino (Park, Burger, McKanzie). Srednjo Evropo je tak proces zajel šele v povojnem razdobju, še zlasti v šestdesetih letih. Ker so želeli tedaj vodilni geografi prodreti v bistvo problemov novih, dinamičnih, socialnih in prostorskih procesov, se je začela razvijati tako na Švedskem kot na Nizozemskem, zlasti pa v ZR Nemčiji in Avstriji posebna socialno-geografska šola, katere rezultat je knjiga "Socialna geografija", delo skupine avtorjev Ruperta, Schäfferja, Maierja in Pesserja, ki je temeljila na njihovih lastnih empiričnih raziskavah in zlasti na spoznanjih Hartkeja in Bobeka.

V Sloveniji se je po mojem mnenju socialnogeografski aspekt v geografiji uveljavil, ob upoštevanju specifičnih pogojev oblikovanja urbane, industrijske ali informacijske družbe, podobno kot npr. v ZDA, na Nizozemskem, v ZRN, Avstriji in Švici, vendar v specifični obliki, in sicer zaradi potrebe po razlaganju zelo zapletenih in značilnih procesov preobrazbe kulturne pokrajine, ki še danes potekajo na zelo različne načine v zelo različnih geografskih okoljih alpskega, panonskega, dinarsko-kraškega in severnojadranskega submediteranskega prostora. Slovenska pokrajina je zdiferencirana znotraj teh geografskih okolij še na območja, kjer so se z različno dinamiko in v različnih časovnih intervalih uveljavljale zakonitosti neagrarne družbe, to pa ne le

zaradi prirodnih pogojev in zgodovinskega razvoja, ampak tudi zaradi različnega usmerjanja gospodarskega razvoja po gospodarskih panogah. V SR Sloveniji pa je še zlasti v novejšem času posebej pomembna funkcija mednarodne, tranzitne, prometno- prostorske lege. Zaradi tega je SR Slovenija za Jugoslavijo pomembna tudi kot obmejna regija na prehodu med manj in bolj razvito Evropo. V kratkih dvajsetih letih se je uveljavil koncept policentričnega razvoja, ki celotnemu slovenskemu prostoru zagotavlja, če že ne enak razvoj, pa vsaj povsod bolj ali manj hitro dinamiko uveljavljanja učinkov urbane družbe samega prostora SR Slovenije kot tudi vse močnejšega prekomejnega vpliva zaradi bolj ali manj načrtnega gospodarskega, kulturnega in političnega prekomejnega sodelovanja v okviru skupnosti Alpe - Jadran in tudi že tendenc evropske integracije narodov in regij. V takih razmerah slovenskega prostora smo morali, če hočemo opredeliti novo nastale procese in znotraj teh tudi prostorske strukture, ki so izraz različnih faz in intenzivnosti ter smeri uveljavljanja neagrarnega prebivalstva v procesu prestrukturiranja družbe iz agrarne v industrijsko in terciarno, opustiti opisovanje ali pa proučevanje posameznih pojavov, izoliranih zunaj kompleksa družbeno-ekonomskih procesov in spreminjanja prostorskih struktur, ter preiti k oblikovanju take metodologije geografskega proučevanja, ki na osnovi vzročnosti in posledičnosti ter procesa oblikovanja diferenciranih socialnih skupin prebivalstva omogoča s prostorskimi proučevanji tako opredelitev problemov, ki je lahko osnova ali izhodišče za regionalno prostorsko planiranje. Specifičnost geografske preobrazbe slovenske pokrajine je prav gotovo tudi odsev politično-geografske lege in odprtosti meje s svojimi učinki na oblikovanje obmejnih območij, ki se zaradi prekomejnega sodelovanja na svoj način zraščajo z narodnostno mešanimi območji sosednjih držav Italije, Avstrije in Madžarske. Prav gotovo lahko geografska proučevanja tega fenomena pomagajo pri opredelitvi koncepta nadaljnje regionalne preobrazbe z oblikovanjem takih prostorskih struktur, ki omogočajo SR Sloveniji kot obmejni regiji Jugoslavije integracijo v evropski prostor. V okviru koncipiranja integracije SR Slovenije z evropskim prostorom pa se odpirajo zapleteni problemi nadaljnega razvoja slovenskega podeželja, saj so dosedanje raziskave pokazale, da so sicer glede na ostalo Jugoslavijo le manjši deli kraške, alpske, predalpske in gričevnate terciarne pokrajine SR Slovenije postala območja praznjenja prebivalstva in razkroja kulturne pokrajine. Toda danes tudi ostale dele slovenskega podeželja ogrožajo posledice nenačrtnega prostorskega sproščanja neagrarnih dejavnosti, še zlasti industrije, in nenačrtna poselitev neagrarnega prebivalstva dnevnih migrantov na podeželju. Ti so si na območjih, ki jih pogosto ogrožajo zemeljski usadi ob vremenskih neurjih, gradili stanovanjske hiše in drugo infrastrukturo, ne da bi pri tem upoštevali naravne značilnosti terena. To se je ob zadnjih neurjih lepo pokazalo predvsem v Halozah in na Kozjanskem. Posledice neracionalnega ravnanja z naravo, kot je npr. nastajanje odlagališč odpadkov na podeželju, so se pokazale tudi ob pojavu zastrupljenosti pitne vode na Dravskem polju. Planiranje nadaljnega prostorskega razvoja se tudi ne bo moglo izogniti vprašanju usode nadaljnje izrabe kmetijskih

zemljišč; ta so zaradi hitre urbanizacije in fosilizacije drobne zemljiške posesti, ki je slabše od tiste v XIX. stoletju, ko je prevladovalo še ročno poljedelstvo, zato v veliki meri prešla v roke nekmečkih lastnikov. Tem lastnikom kmetijska zemlja večinoma ne pomeni več dodatnega eksistenčnega vira, temveč sredstvo za rekreacijo, vir dopolnilnega dohodka, a vendarle pomembno osnovo, ki jim omogoča pridelavo biološko čistejše hrane.

Ne vem, ali se zavedamo, da je od kmetijstva odvisnega le še nekaj odstotkov, po moji presoji le še okrog 3 % prebivalstva Slovenije, ki je v večji meri koncentrirano le v severovzhodnem delu Slovenije. V osrednji in jugovzhodni Sloveniji so po vaseh le še posamezni čisti kmetje, medtem ko v zahodnem in jugozahodnem delu Slovenije o socialni skupini kmetov, eksistenčno odvisnih od zemlje, ne moremo več govoriti. V preteklem razdobju smo iz političnih razlogov vpeljali zakon o desthektarskem maksimumu. Posledice tega so se pokazale v prostorskem razvoju, zlasti pa pri ravnanju s kmetijsko zemljo, ki ni poznala postopnega združevanja zasebne kmetijske zemlje v kmetije z ustrezno površino, kot to narekuje tržno in tehničirano kmetijsko gospodarstvo, temveč je ta zakon pogojeval drobljenje zemlje in pretirani razpad agrarne strukture prebivalstva. Proučevanje zakona o zaščitenih kmetijah bi nam prav tako lahko odprlo vrsto prostorsko relevantnih problemov, ki pogojujejo neustrezen sistem dedovanja, staranja lastnikov zemlje, ki nimajo ustrezne pobude za racionalno izrabo kmetijske zemlje in ustrezen razvoj in obnovo vasi ter s tem v zvezi tudi celotnega podeželja.

Pri našem usmerjanju geografije v bodočnosti se bomo morali vprašati, kaj je v razmerah moderne industrijske družbe cilj geografije na znanstveno - raziskovalnem, izobraževalnem in vzgojnem področju. Na znanstveno - raziskovalnem področju je geografija prav gotovo lahko učinkovita s svojim socialno-geografskim, vzročno-posledičnim in problemskim znanstvenim konceptom, saj jo le-to lahko vodi v interdisciplinarnost in ponovno pridobitev vodilnega mesta med prostorskimi vedami, kot so ekologija, urbanizem in regionalno planiranje, pa tudi med drugimi vedami, ki svoje koncepte raziskav vse bolj snujejo v povezanosti s prostorom. V nekaterih državah Zahodne Evrope, zlasti v Avstriji, je geografija po številu ur v osnovnih in srednjih šolah obdržala položaj, kakršnega smo imeli tako pri nas kot tudi pri njih pred štiridesetimi leti. Vprašati se moramo po vzrokih, zakaj na naših šolah zmanjšujejo število ur geografije v učnem procesu? Ne moremo trditi, da geografija v SRS v zadnjih dveh desetletjih ni imela možnosti za uveljavljanja v praksi. Vendar bo potrebno preveriti, v kakšni meri so dane možnosti geografom, ki delajo v planiranju, ekologiji in številnih drugih dejavnostih pri razvijanju in uveljavljanju modernega koncepta geografije kot analitske in prostorske znanosti. Če želimo uveljavljati tiste prvine geografske znanosti, ki jih družba eksistenčno potrebuje, se bomo morali temeljito zamisliti, kako v bodoče organizirati delo na področju geografije, da bo ta lahko

opravljala svoje naloge, če se bo seveda sama razvijala v skladu z razmerami urbane in informacijske družbe. Tudi koncept socialne geografije, ki ga danes razvijamo in ki se je ponekod bolj, drugod pa manj učinkovito uveljavil v novi družbi, je potrebno dopolnjevati tako s teoretičnega kot tudi z metodološkega vidika spreminjanja prostorske strukture.

DER WEG VON ANTHROPO - ZUR SOZIALGEOGRAPHIE AN DER UNIVERSITÄT VON LJUBLJANA

Die Geographie an der Universität von Ljubljana entwickelte sich in den letzten siebzig Jahren im allgemeinen ähnlich wie die Europas, wobei sie, in Anbetracht der neuen raumrelevanten Probleme besonders die raschen Wandlungen der räumlich-statischen und klassischen Agrargesellschaft in eine neue, modernere und flexiblere Industriegesellschaft verfolgte und studierte. Die Professoren Melik und Ilesič, in den Zwischenkriegsjahren führende Geographen Sloweniens, haben im Rahmen ihrer regional- und physischgeographischen Studien schon damals den Auswirkungen der menschlichen Tätigkeiten und Aktivitäten, besonders den sozialgeographischen Gruppen der nichtagraren Bevölkerung, ihr Interesse gewidmet. Diese Themen wurden erneut in Meliks Monographien, die Slowenien und ihre einzelne Landesteile beschrieben, aufgegriffen und als sogenannte "anthropo - soziale Faktoren" in die Geographie Sloweniens eingeführt. Der Autor der Monographien hat die Möglichkeit die Auswirkungen der Almwirtschaft genauestens zu studieren genutzt und in diesem Zusammenhang den Einfluss der an diesem Wirtschaftszweig gebundenen Bevölkerung auf die Wandlung der Alpenlandschaft aufmerksam gemacht.

Bis in die fünfziger Jahre haben beide Professoren ihre Untersuchungen auch den Problemen der städtischen und agraren Siedlungen und der darin wohnenden Bevölkerung ihr Interesse gewidmet. Ein bedeutender Beitrag wurde auch im Rahmen spezyphischer Forschungen der landwirtschaftlichen Ueberbevölkerung und der Ineffizienz bäuerlicher Arbeit geleistet.

In den letzten zwanzig Jahren hatte die slowenische Geographie ihr Interesse den neuen Raumstrukturen, verschiedenen und differenzierten Funktionen und den Wandlungsprozessen besonders in periphären Gebieten, geschenkt. Die Auswirkungen der Industrialisierung und Urbanisierung und die damit verbundenen Probleme, besonders der Ballungs- und Abwanderungsräume wurden genauestens untersucht. Die slowenische Anthropo-Sozialgeographie bemüht sich neuerdings die Frage der national gemischten und weniger entwickelten Grenzlandschaften zu erläutern und Lösungen vorzuschlagen. Diese sind nur im Sinne der grenzüberschreitenden Zusammenarbeit zwischen den benachbarten und auch mit Slowenen besiedelten Gebieten in Italien, Oesterreich und Ungarn zu sehen.